

**РЕЦЕПТИВНА МОДЕЛЬ ЯК ДОМІНАНТА ДИТЯЧОГО  
СВІТОСПРИЙМАННЯ У ТВОРАХ ПРО ДІТЕЙ ЕЛІЗИ ОЖЕШКО ТА  
ІВАНА ФРАНКА**

Рецепція зовнішнього світу крізь призму дитячого бачення і мислення продукує неодмінно інший поняттєвий зміст у межах власного мікрокосму дитини, який при зіставленні із макрокосмом "дорослої" реальності видається дивним, незрозумілим й позначений іронічним струменем. Нестандартність сприйняття дитиною оточуючих явищ, незвичайні асоціації і фантазії пояснюються відсутністю (на ранніх етапах дитинства) раціонального досвіду та неупередженим ставленням до предметно-процесуальної навколишньої дійсності. Мозаїчна мислиннева діяльність дитини організовує власну внутрішню лапідарну єдність, відносно автономну, хоча й не позбавлену впливу середовища. За К.Юнгом, в архетипі дитини відображається віковий досвід людства, що виражає цілісність і "має невимірну протяжність, вона давніша і молодша від свідомості й охоплює її в просторі і часі" [17, 117]. Дитячі образи у літературі проєктують взаємовідносини особи і світу й становлять одну з основних екзистенційних проблем, адже людське існування відбувається у світі та суспільстві і поза ними неможливе.

Тема дитини є превалюючою у творах малої прози Е.Ожешко ("Юліанка", "Нерожева ідилія", "Тадеуш", "А...В...С", "Добра пані") та І.Франка ("Мавка", "Яндруси", "Під оборогом", "Малий Мирон", "Оловець", "Schönschreiben", "Трицева шкільна наука" та ін.). Домінування експресивно-рефлексивної сфери породжує незаангажованість, відкритість, детермінованість, дитячої психології, яка отримала інваріантні філігранні інтерпретації у творчості Е.Ожешко та І.Франка. Аналізуючи літературний доробок польської письменниці Я.Детко відмітив, що "Діти займають велике місце у новелістиці Е.Ожешко. Авторка розкриває їх долю, виховання, різні сторони їхнього життя – частіше сумні, ніж веселі – змальовує їх забави й турботи, відмінний світ дитячих мрій" [19, 217]. Твори Е.Ожешко артикулюють примат "серця" і співчуття, представляють дітей, у різних ситуаціях як комічних, так і драматичних. Не даремно І.Франко у одному з листів до Е.Ожешко писав: "Я про себе можу сказати, що деяких речей у писательській техніці дуже Вам завидую, як наприклад, того делікатного тінювання чуття й характерів, можливого тільки для жіночої руки, тої всеобіймаючої любові, розлитої, мов прозірчаста синява погідного неба" [3, 115].

Іманентний дитячий простір з полігамним арсеналом реакцій на зовнішні подразники та внутрішні переживання, спричинені першими раціонально-пізнавальними чинниками стали предметом обсервації І.Франка в оповіданнях про дітей, які за Р.Голодом є "однією з найкращих сторінок творчості" [4, 70] письменника. Твори Е.Ожешко та І.Франка про дітей характеризуються

реалістичним типом художнього зображення, основою яких стали власні спостереження та особисті біографічні вкраплення письменників. Е.Ожешко, як писала сама "нічого в життю не бажала так горячо, як знати цілі від початку до кінця історії всіх низьких, зім'ятих рукою долі й часу... Знайомість багатьох, багатьох історій, се для людини багатство серця, для писателя жива криниця мудрости" [Цит. за: 2, 46]. Джерелом творчості І.Франка був його життєвий досвід. У листі від 8 серпня 1898 року до А.Кримського І.Франко писав: "Майже всі мої писання пливуть з особистих імпульсів...особливо моя белетристика, напоєна, так сказати кров'ю мого серця, моїми особистими враженнями і інтересами, усі вони у певній мірі є частками моєї біографії" [15, т.50, 109]. Звернення до реалістичного відтворення життєвої дійсності в усій повноті та суперечності – спільна ознака творчого методу Е.Ожешко та І.Франка.

Компаративне вивчення творчості Е.Ожешко та І.Франка стало предметом розгляду як польських (Е.Янковський, М.Жмігородська, Я.Детко, М.Купльовський), так українських (М.Возняк, Г.Вєрвєс, О.Грибовська, Ю.Булаховська, Т.Солдатенко) літературознавців. Проте питання типологічних сходжень у творах дитячої тематики не було вичерпно проаналізовано дослідниками. Метою запропонованої статті є спроба зіставлення індивідуальних письменницьких рефлексій щодо висвітлення проблеми дитячого світосприймання у творах про дітей Е.Ожешко та І.Франка.

Твори дитячої тематики польської та українського письменників умовно можна представити трьома моделями проблемно-тематичного спектру: зовнішньо-діяльнісна (пов'язана із чинниками соціально-матеріального впливу), внутрішньо-психологічна (зумовлена сильним емоційним переживанням), рецептивна (стосується безпосереднього сприймання дитиною дійсності). Перша і друга моделі пов'язані між собою причиново-наслідковим зв'язком і є результатом апостерного зіткнення, тобто прямим контактом дитини із реальністю, набуттям певного досвіду, знань. У Е.Ожешко дитина зазвичай страждає через те, що змушена сама піклуватися про себе, оскільки є сиротою або покинутою батьками. Бідність й злиденність – основна проблема сюжетно-фабульної зав'язки, що стає тлом внутрішніх переживань та підвищеної експресивності; оповідання І.Франка демонструють індивідуальний мікросвіт дитини, для якої пізнання дійсності пришвидшує процес дорослішання і супроводжується концентрацією емоційної діяльності. Третя, рецептивна, модель – це індивідуальні враження та апріорна реакція дитини на акустично-зорові об'єкти та явища оточуючої дійсності. Вона є субстратом для двох перших моделей і домінує у творах про дітей обидвох письменників.

Е.Ожешко та І.Франко відтворюють різновекторну адаптацію дітей з бідних селянських та міських сімей і сиріт до нелегких умов життя, показують шлях формування дитячого світогляду крізь призму епістемологічного аналізу, що "несвідомо" здійснює сама дитина і презентує реципієнту за допомогою авторської нарації, діалогів та монологів персонажів, а також поетичних засобів (паралелізм, антропоморфізація, гіперболізація тощо).

Е.Ожешко фактографізує деякі твори, тобто розгортає фабулу довкола одного-двох епізодів, що детально розкривають окремі моменти дитинства ("А...В...С", "Тадеуш", "Добра пані"). У "Юліанці" та "Нерожевій ідилії" Е.Ожешко "стежить" за героями протягом кількох років. Знайда Юліанка з однойменного твору, опинилася серед найбіднішої суспільної верстви, перебуває у постійному протистоянні з соціумом та матеріальними злиднями. Дитяча вразливість дівчинки формується під впливом діалектики співчуття і байдужості середовища. Письменниця скурпульозно відтворює реалії, що супроводжували дитячі роки Юліанки: детальні описи місць, що були тимчасовим помешканням дівчинки, кількісний перелік їжі, яку вона отримувала від мешканців міста, а також людей від яких сирота сподівалася милосердя. Людська байдужість, інколи жорстокість призвели до самотності та непотрібності дівчинки. К.Юнг відзначав, що "дитина – це все покинуте й кинуте напризволяще і водночас божественно могутнє" [17, 118]. Тому передчасна ініціація, спровокована "долею" Юліанки, яка чітко затямила, що вона є чужою серед людей, які взяли на себе відповідальність її виховувати, стає єдиним способом боротьби за виживання і усвідомлення суспільної індиферентності: "Така моя доля! ... Мати мене покинула, і пані мене покинула, і панна Яніна мене покинула.... всі мене викидають і покидають" [20, 76]. "Дитина подвір'я" – так називають мешканці сироту, що зазнала чимало поневірянь, стала взірцем моральної поведінки. М.Теплінський говорить, що "увага до морально-естетичних проблем дитячого сприйняття життя веде свою генезу від Руссо, котрий, ідеалізуючи людину „не зіпсовану” цивілізацією, вбачав перш за все у дітях найбільшу близькість до природної основи, бо діти не встигли ще зазнати розбещеного впливу „дорослого” життя" [14, 109]. Юліанка неодноразово терпіла "стусани" й образи від трохи старшого Антка, вона "Стискала маленькі кулачки і її очі блистіли зятою ненавистю! Не пробачу!" [20, 31]. Дівчинка не могла забути кривди і вірила, що настане час, коли вона зможе помститися. Проте, побачивши свого кривдника п'яним, перемогла невгамовне бажання "відшмагати" Антка і зуміла пробачити: "Пробачила йому! Відпустила (гріх – І.С.), Боже!" [20, 48-49]. Юліанка зуміла приборкати набутий, під впливом цивілізації, рефлекс відплати за жорстокість через творення добра як своєрідного катарсису, духовного очищення та відродження. Недаром один із персонажів твору І.Франка "Як Юра Шикманюк брів Черемош" сказав: "Господь ріжними шляхами тягне людей до добра. Одних страхом, других жадобою зиску, інших особистою амбіцією, ще інших подразненим самолюб'ям; лише невеличка часть робить добро з чистої, високої любові до добра" [15, т.21, 472]. У свідомості дівчинки категорія "добро заради добра" отримала першість. Чи дотримувалася цього постулату протягом життя – невідомо. Розповідь наратора раптово обривається зникненням Юліанки: "Ніхто ніколи більше не бачив Юліанки у нашому місті, лише залишилася довга історія про покинуту дитину" [20, 85]. Письменниця не проектує майбутнього дівчинки, не дає читачеві найменшої підказки чи варіантів подальшого життя.

Тема дитини, позбавленої батьківської турботи та приреченої на постійні поневірвання продовжена в оповіданні "Нерожева ідилія". За двома героями (Владком і Марцисею), як і у попередньому творі, ведеться спостереження від дитинства до юності, коли вже дорослі люди кохають одне одного, проте не можуть бути щасливі. Мати Марцисі, окрім нездатності забезпечити нормальні умови існування, стає прикладом моральної деградації для дочки. Сирітське поневірвання Владка "зробило" його жертвою згубної жадоби грошей, що завершується ув'язненням. Поштовхом до антиправових дій Владка було бажання кращого життя для себе і Марцисі. Період обдумування крадіжки супроводжується глибоким психологічним стресом хлопця: "Приходив інколи до неї (Марцисі – І.С.), але був збентежений, похмурий, мовчазний. Зауважила, що його погляд щоразу став сумнішим, а сміх гострішим і гучнішим" [21, 664].

Проблему підліткової злочинності порушує також І.Франко в оповіданні "Яндруси" – першого розділу повісті "Лель і Полель". Письменник намагається з'ясувати джерело аморального та незаконного імпульсів Начка і Владка, які є лідерами "галасливої голоти" львівських вулиць, зрозуміти "репрезентантів певної суспільної верстви, певного людського типу" [15, т.17, 223]. Генеза скоєних вчинків виводиться із поведінки суспільності, що "як була, так і лишиться байдужа на долю того подення, як була, так і буде вдесятеро прудкіша до пімсти і кари, ніж до любові, пробачення та материнської дбайливості" [15, т.17, 222]. Таке обґрунтування амбівалентності злочину є суголосним до ситуації Владка і Марцисі "Нерожевої ідилії" Е.Ожешко, де авторка презентує фокус подій, що розсіюються кількома можливими променями майбутньої долі дітей. Однак, зневіра і песимізм героїні передбачають, за словами Я.Детка, єдину розв'язку: "Марцися піде слідами своєї мами-алкоголички" [19, 198].

Реалістичне прогнозування "нерожевого" майбутнього, подібно до Е.Ожешко, здійснює І.Франко в оповіданні "Малий Мирон": "Ну, і незавидна доля його чекає! Навістить він стіни тюремні, і всілякі пори муки і насилля людей над людьми, а скінчить тим, що або загине десь у бідності, самоті та опущенні на якимсь піддаші, або з тюремних стін винесе зароди смертельної недуги, котра перед часом зажене його в могилу, або стративши віру в святу правду, почне заливати чер'яка горілкою аж до цілковитої нестями" [15, т.15, 71]. На відміну від героїв оповідань Е.Ожешко, Мирон не відчуває матеріальних нестатків, його проблема в тому, що він "не вміє мислити так, як люди" [15, т.15, 70]. Деструктивний вплив людського нерозуміння Мирона провокує до відчуження дитини від середовища, що не сприймає "дурного хлопця". Йому подобається залишатися на самоті, "бігати по цвітастих лугах, поміж широколисті лопухи та пахучий ромен, любить упиватися солодким запахом росистої конюшини та квітчатися прилипчастими лопуховими гудзиками, яких так і насилляє на себе від ніг до голови" [15, т.15, 66]. Увага автора фокусується на рецептивному акті дитиною світу, першими спробами індивідуального впорядкування та з'ясування свого місця у безмежному просторі пленеру. Психіка Мирона продукує асоціативні ряди із залученням фантазії та уяви: "І довго так стояв малий Мирон, то схиляючись, то

повертаючись над бродом, але лізти в воду все якось не смів. Усе здавалося йому, що ось-ось серед плиткого камінчастого броду земля розскочиться, і зіне бездонна блакитна глибінь під річкою, між високими берегами, і полетить він у ту глибінь далеко-далеко, щезне в ній, мов трісочка, кинена в глибоку, темну криницю" [15, т.15, 67]. Перцептивна дільність корелюється нераціональним тлумаченням, а безпосередньою дією уяви "дивного" хлопчика, "інтелектуально-аналітичні задатки якого – за визначенням А.Швець – істотно випереджають вік" [16, 55]. Відтворення настроїв та відчуттів хлопця відбувається на тлі повсякденної реальності. Проте увага автора концентрується на внутрішній суб'єктивній сфері, детермінованій зовнішніми особливостями середовища. На думку, Ю.Кузнецова, "Неповторність і вселенську значущість кожної миті внутрішнього життя індивіда, першими відчули імпресіоністи" [8, 47]. Науковець наводить цікаві відомості про те, що метафора "як дитина" використовувалася багатьма дослідниками імпресіонізму з метою тлумачення суті імпресіоністичного мистецтва і означала дві важливі речі: "По-перше, "неупередженість спостерігача, тобто погляд, не збагачений раціональним досвідом. По-друге, сам спостерігач – "як дитина" (в котрого чуттєва сфера переважає над раціональною) – не тотожний авторові" [8, 46]. Зауважимо, що риси літературного імпресіонізму, які без сумніву, присутні у творах про дітей Е.Ожешко та І.Франка визначаємо не тому, що погляд наратора транспоновано шляхом стосування дитячих образів, а через те, що в оповіданнях відтворено безпосередні враження героїв, які відображають індивідуальні внутрішні переживання суб'єкта.

Фактографічне відзеркалення суб'єктивного враження від реальної дійсності у творах дитячої тематики Е.Ожешко найкраще виокремлено у новелі "Тадеуш"<sup>1</sup>. Фабула визначається секвенційною буденністю протікання життя сільської родини. Дія розгортається на пейзажно-просторовому тлі природного ареалу. Тадейка, головного героя, вабить цей новий незвіданий обшир, повен таємниць і загадок. Хлопчик намагається пізнати довколишній світ через зовнішні рецептори, він споріднюється з природою, відчуває її: "Тадейко зовсім і не думав про те, що погода гарна. Він тільки чув її у собі. Напуваючи дитяче тіло його розкішшю, вона виповняла його жадобою життя і руху. Через те ж, зоставивши спідницю матері, почав, мов стрибунчик брикати ногами і качатись по траві; якже трохи віддалялася, схоплювався і навздоганяв її з своєю лляною гривою, розмаяною на чотири вітри, з дзвінким криком і сміхом, з оченятами, розжеврілими від сонця і щастя" [7, 161]. Увага наратора у творах "Тадейко" Е.Ожешко та "Малий Мирон" І.Франка спрямована на відтворення однієї миті – моменту дитячого пізнання і враження від нього, що імплементується суб'єктивними роздумами героїв. Причому динаміка генерування підвищеного емоційного збудження передається через потік вражень від побаченого (наприклад, Мирона найбільше цікавила і приваблювала річка) "... ота річка – то правдива розкіш, то сильна принада для Мирона...Сидить і вдивляється у

---

<sup>1</sup> У 1962 році опубліковано переклад новели Е.Ожешко "Тадеуш", здійснений М.Коцюбинським. Український автор інтерпретував твір під назвою "Тадейко". У даній статті використовуються цитати перекладу М.Коцюбинського.

плюскітливу воду, в мигаючу під напором траву, в ковбликів.., що вистобурчують свою тупу вусату мордочку аж над воду, хапнуть раз повітря та й утікають чимборше у свою криївку" [15, т.15, 66] чи почутого: "Татуню, татуню! Я щось знаю! ... Я знаю, що чоловік очима видить... А вухами чує кудкудакання, а пальцями шум" [15, т.15, 69]. Схожі евристичні моменти пізнання відбуваються шляхом візуального та акустичного сприймання у Тадейка. Як відмітила Т.Солдатенко, "повніше розкрити внутрішній світ людини Е.Ожешко допомагає природа... Пейзаж відіграє суттєву роль у вирішенні психологічних завдань" [13, 85]. Знайомство із довколишнім світом розгортається із одночасною обсервацією зорових картин "розгорнувся перед ним мур високого бадилля і відкрилась розлога і ясна далина. Заразом оточили його міцні пахощі від кропу, кміну, коляндри, петрушки і засліпила безліч жовтогарячих квіток, з котрих одні належали до огірків, а другі до красульок. Не знать яким способом було там навіть зо два чималі кущики нагідок. Словом жовтизна така, якої ще зроду не бачив" [7, 168] та зосередженням на слухових партіях: "Цвірінькання їх було таке верескливе і їх була така гибель, що Тадейко, хоча і був трохи обізнаний з тим гатунком птахів навіть знав, що називаються горобці, однак через те, що ніколи не бачив їх стільки разом, одірвав його увагу од високої тички з солом'яним опудалом" [7, 169]. Відбувається явище синестезії (вираження в мовній семантиці фізіологічних асоціацій між даними різних видів відчуттів). Така властивість одночасного відчуття природного ритму, за визначенням А.Швець використана І.Франком у творі "Під оборогом", коли сприйняття Мирона "супроводиться своєрідною градацією слухових вражень, які викликають, збуджують у дитини певні зорові асоціації й відповідно сприяють перенесенню дитячої уваги на зорові картини" [16, 54]. Апостерна пізнавальність розгортається у силовому полі безпосереднього кореспондування дитини з природою і стає функціональним доменом рецептивного фактора. Враження, які фіксує дитина утворюють концептуально важливу систему координат у межах якої відбувається зіткнення *emotio* і *ratio*, в якій перевагу отримує емоційна суб'єктивна вісь. Діти асимілюються з природою унаслідок тісних фізичних взаємин та духовної комунікації. Природа стає гарантом безпеки, спокою і затишку. Її магнетичну силу відчуває і Гандзуня з твору "Мавка" І.Франка. Дівчинка настільки споріднена з лісом, що інтуїтивно відчуває його енергію. Табуїрована заборона матері ходити дочці до лісу, де живуть мавки, не викликає у Гандзуні страху, а еманує цікавість й прагнення якнайшвидшої комунікації з уявленим світом лісових істот. Невід'ємною складовою відображення емоційного стану дитини є пейзаж. Кут зору зміщується до внутрішнього світу на тлі зовнішньої характеристики природних явищ. Підпорядкованість дитини безумовним рефлексам активує психічну діяльність, результатом якої є неупереджена, не збагачена раціональним досвідом реакція, вербалізована наратором чи представлена монологічними роздумами героїні. В образі Гандзуні, порівняно з Тадейком та Мирonom ("Малий Мирон"), відображено більш складний психофізичний процес, що відбувається у свідомості дівчинки: "...ліс шумів раз у раз та заводив яусь таємничу пісню. Дивна то пісня. ... В сні і на яві вона

прислухалася до неї зимовими вечорами, коли ревла буря і ліс стогнав, як тисячі ранених на побоєвищу; любувалася нею весною, коли теплий вітер ледве-ледве ворухив вогкі ще, безлисті, а вже свіжими соками налиті гіллячки; прислухалася до неї в пекуче літнє полудне, коли вітру не було чути, а проте на верхів'ях лісових дерев ходив якийсь таємний шепіт, мов зітхання або мов сонне лепотання задріраних на сонячній спеці дерев " [15, т.15, 92].

Перцептивні відчуття дитини, що виникли на основі розповідей про дивовижний світ лісових " мешканців", еволюціонували завдяки багатій уяві, здатності до фантазування й тісного зв'язку між окремими нервово-психічними актами – уявленнями, думками, почуттями, внаслідок якого " дівчинка немовби переселяється в цей фантазмагоричний світ, живе за його законами" [16, 54].

Раптова смерть Гандзуні на лоні мальовничого пейзажу, як і Тадеуша з однойменного твору Е.Ожешко, стає символічним єднанням з іншим світом – невідомим, який діти намагалися пізнати. А.Швець зауважила, що смерть Гандзуні " виглядає цілком реалістично й трагічно, сприймається радше як переселення у цей містичний світ духів" [16, 54]. Т.Буйницький відмітив, що сюжет новели " Тадейко" побудовано так начебто " у нещасті " винна" природа, що спокусила своїми плодами й красою" [18, 70], а Т.Солдатенко зазначила, що у творах польської письменниці " всі символічні описи природи виступають у контрасті з реальністю і служать засобом нагнітання емоційної напруженості" [12, 61].

Кінцівки " Тадейка" і " Мавки" виразно підпорядковані постулатам позитивізму, прихильниками якого були Е.Ожешко та І.Франко, тобто домінує принцип закону природної селекції, згідно якого слабший і беззахисний повинен загинути. За Т.Буйницьким, саме у творі " Тадейко" позитивістський світогляд Е.Ожешко " виразно наблизився до положень натуралістичного методу" [18, 75].

Зазначимо, що риси натуралізму присутні майже у всіх творах про дітей польської письменниці (описи убогого життя міської бідноти в " Юліанці", образ жінки-п'яниці, матері Марцисі з " Нерожевої ідилії", злиденне існування єврейської сім'ї у творі " Дай квітку"). Правда, вони не так яскраво виражені, як у новелістиці І.Франка. Р.Голод у праці " Натуралізм у творчості Івана Франка: до питання про особливості творчого методу Каменяра" [4] підкреслив, що у деяких оповіданнях про дітей (йдеться про збірку " Галицькі образки") " докладність, з якою описуються фрагменти свідомості головного героя, нагадує натуралістичну техніку письма" [4, 70]. Зрештою, відтворення оточуючої дійсності дитиною було б неможливе без використання письменниками реалістичного методу. Адже рецептивна модель освоєння дитиною світу, як основа майбутнього досвіду та активація психічної моторики, через осмислення реальності генерує перші безпосередні враження. Для їх відтворення (чи наукового чи художнього) обов'язкове стосування наукових принципів та методів, на чому власне ґрунтується натуралістична концепція.

Дитина Е.Ожешко та І.Франка виписана у складних взаєминах із довкіллям, іншими дітьми та людьми. Зіткнення недорослої особи з "іншим світом", невідомими для неї законами життя порушували гармонію дитячого мікросвіту, бо "дитина, – за Ніцше, – це невинність і забуття, новий початок, гра, колесо, що крутиться само собою, перший порух" [9, 26]. Перші евристичні

моменти, як результат одночасного контакту і конфлікту, відзеркалені письменниками через ряд цікавих асоціацій, думок, дій. Сприймання дитиною таких взаємин супроводжувалося насамперед інтенсифікацією внутрішнього напруження, що продукувало процеси унікальної уяви і неординарних аналітичних висновків дитини. Автори здійснили своєрідний соціально-психологічний "акт відстежування" проблеми становлення особистості, умов розвитку інтелектуальних задатків. У оповіданнях Е.Ожешко та І.Франка експлікуються ранні етапи формування особистості, "починаючи від перших пробісок власного думання" [15, т.16, 486] і зароджуючись "першим насінням обурення погорди і вічної ворожнечі против усякого неволення та тиранства" [15, т.15, 90]. Твори про дітей виразно показують, якою важливою була для Е.Ожешко та І.Франка доля дитини.

Письменники намагалися відтворити реальні події, що переживали діти на зламі ХІХ-ХХ століття й апелювали насамперед до дорослої аудиторії. Питання освіти і виховання було першом позитивістичного світогляду. Художнє вивчення й цієї проблеми здійснювалося Е.Ожешко та І.Франком. Спільність "теми виховання й школи – як один із яскравих прикладів польсько-українських літературних зв'язків" [1, 56] – відзначила Ю.Булаховська. Уміння віднаходити найгостріші ситуації, які уможливають розкриття внутрішнього переживання, виступають джерелом енергії творів Е.Ожешко та І.Франка.

Герої-діти, на противагу дорослим, не розуміють ситуації в якій опинилися. Вони страждають через недостатню увагу до їхніх проблем. Тому у творах, присвячених дітям сила суспільного обвинувачення є найбільш гострою. У новелі „А...В...С”, що увійшла до збірки „У зимовий вечір”, Е.Ожешко розкрила жорстоку систему, за якої польські діти підпільно здобували освіту. Головна героїня, Йоганна Ліпська, таємно навчала дітей з бідних ремісничих родин рідної мови. За свою діяльність молода вчителька "обвинувачується в утриманні школи без дозволу влади" [10, 128]. На думку Я.Детка, польський читач "легко міг здогадатися, що у творі йдеться про русифікацію та жорстокий тиск зі сторони царату" [20, 212]. Для більшої ймовірності "розуміння" реципієнтом істинної думки Е.Ожешко показала приклад батька Йоганни Ліпської, який був позбавлений права вчителювати тільки тому, що був поляком і навчав дітей рідної мови: „...залишатись довше на службі не міг. Чому? Далеке майбутнє буде дивуватися: був поляком...” [231]. (Зауважимо, в українському перекладі тексту „А...В...С” наведена цитата опущена цензурою). Основою новели стали спогади знайомої Е.Ожешко Аполонії Макавської. Вона розповіла письменниці про те, як постала перед судом за те, що вчила дітей без дозволу керівництва. Е.Ожешко побачила перед собою біляву дівчину з великими сірими очима, уста якої тремтіли від спогадів і промовляли: „Вчила дітей, думала, що роблю добре...” Пізніше авторка напише у своїй новелі „...Над високими масивними поруччями лави підсудних знову підвелася худенька, світловолоса дівчина в чорному вбранні. Повіки спущені, спокійна і тільки тихий голос трохи тремтів. Я вчила дітей, думала, що роблю добре...” [10, 130]. Е.Ожешко часто вдається до виокремлення якоїсь однієї чи двох властивостей, що притаманні персонажеві, які в психологічному плані



визначають сенс його життя. Це переважно доброта, відданість справі, самозреченість – такими рисами авторка наділяє Йоганну Ліпську, котра, потрапивши до суду, продовжує навчати дітей, окрім того вона дбає про їх зовнішній вигляд, ділиться останнім шматком хліба. Найбільш ліризовані фрагменти письменниці наводить при зображенні дітей, їхніх пізнавальних досягнень: "Здоровий Костусь особливо полубив каліграфію. Ніщо йому так не подобалось, як виводити пером по паперу і натискати то сильніш, то слабіш, а коли почав писати букви, то дуже тішився своїм шедевром" [10, 125].

Інший підхід до висвітлення предмету каліграфії здійснив І.Франко у творі "Schönschreiben". Для дітей година "красного писання" стала "найбільшою мукою" [15, т.15, 85]. Дитяча відкритість до нової інформації та отримання цікавих відомостей гальмується непрофесійністю учителя. Апостерна дійсність не співвідноситься з уявленням дитини, унаслідок чого подієва динаміка змінюється внутрішньо-психологічним фокусом: "Написані слова і стрічки скакали перед очима, надувалися і переплутувалися, виглядали ще поганіше ніж були насправду. Він і сам не знав, коли перестав писати, – сіра паволока стояла перед його очима" [15, т.15, 89].

Малі прозові твори про дітей І.Франка вчені класифікують як "оповідання про дітей та школу" (Походзіло [11, 141], Жук [6, 34]). Власне проблемі освіти й виховання І.Франко присвятив ряд творів (збірка "Галицькі образки": "Малий Мирон", "Оловець", "Schönschreiben" та "Отець гуморист", "Грицева шкільна наука"), які відтворюють рецепцію дитини, що зіткнулася з новим для неї простором. За Н.Жук, твори про дітей і школу це "ціла галерея образів дітей сільської бідноти шкільного віку, до яких зневажливо ставилися учителі, затуманювали їм голову своєю схоластичною наукою" [6, 38], а Т.Гундорова зазначила, що "...Франка цікавить процес становлення людського характеру, особливий світ дитинства, де формується перші враження про добро та зло. Окремі сторінки життя "маленької" людини справді найпереконливіше відтворюються через дитячу психологію" [5, 62]. У новелістиці цієї групи виокремлюються два проблемно-тематичні зрізи: сприймання навчального процесу під наглядом професора ("з різкою в руці" [15, т.15, 79] чи шматком "звичайної іспанської тростини" [15, т.21, 295] "Оловець", "Schönschreiben", "Отець гуморист") та реакція дитини на умови незнайомого їй середовища ("Грицева шкільна наука").

Твори першої групи інтерпретують систему навчання та виховання школярів Галичини в умовах подвійного гніту: цісарської монархії та польської шляхти. Образ вчителя виводиться на перший план. Він абсолютно протилежний вчительській майстерності та щирості Йоганни Ліпської. Зображення письменником проявів зовнішньої активності вчителя: "...Валько почав знов свій обхід по класу і знов посипалися удари його тростини по плечах та по руках бідних хлопців" [15, т.15, 89] відбувається паралельно із концентрацією уваги на дослідженні внутрішніх імпульсів дітей-учнів: "Яке вражіння зробила ціла ота наука на Мирона, сього сказати годі. Він раз у раз дрижав, мов у лихоманці; йому шуміло у вухах і крутилося у очах мов серед бурі. Йому так і мерещилося, що його не мине ота буря" [15, т.15, 89]. І.Франко

часто вдається до використання лейтмотивної деталі, яка слугує символом, навколо якої розгортається оповідь. В оповіданні "Оловець" деталь, "яка тестує сумління малого школяра" [16, 56] винесено у заголовок. Фабула твору розкриває глибокі психічні перетворення школяра та його ініціаційний процес крізь призму сильного внутрішнього переживання. Хлопчик вважає себе нещасним, оскільки через нього покарано Степанка, який загубив подарованого батьком олівця, що кодує причину трагедії: "Я так живо уявляв собі його біль, – ні, я терпів не менше його, а – тут іще той проклятий внутрішній голос раз у раз шептав мені, що він через мене терпів, що оловець його!" [15, т.15, 81]. Дитина настільки пройнята стражданнями іншої маленької людини, що ситуацію, у якій опинився Степанко, сприймає як кризову. Враженнєве напруження малолітнього персонажа надзвичайно сильне, воно активує внутрішні страждання через фізичне покарання однокласника, які інтерпретовано автором зовнішньою реакцією: "Крик Степана прошибав мені груди. Холодний піт обілляв мене цілого; я виразно чув біль, острій біль від різки, чув його на цілім тілі так живо, що всі мої мускули мимоволі корчилися і тремтіли, а в горлі щось захлипало голосно, на цілий клас" [15, т.15, 79]. У такий спосіб влучно дібрана деталь, поодинок (олівець) чи наскрізна (у кількох оповідання виступає ще одна деталь – різка) стає виразником рецептивної діяльності дитини, яка реагує на різноманітні процеси пізнання, способи отримання знань, а також переживає етап дорослішання. У творах про дітей І.Франка "все виразніше заявляє себе гуманітаризм як особливий спосіб світовідчуження, близький до класицизму й ідеалізму водночас. Ідеали гуманності засвідчують себе [...] зануреними у сфери культури, людської духовної та моральної практики" [5, 125]. Викриття І.Франком дегуманізації, руйнівного вчительського впливу на дитину, схоластичної системи навчання присутнє майже у всіх "дитячих" творах. Маленький герой оповідання "Грицева шкільна наука" – метикуватий сільський хлопчик безпосередньо сприймає пропоновану професором науку. За рік навчання Гриць отримав кваліфікацію "тумана вісімнадцятого" і повернувся додому пасти гуси. Він із великим здивуванням почув від гусака сумнозвісне "а баба галамага". "Гриць був зламаний, засоромлений! Гусак в одній хвилині переймає і повторив ту мудрість, що коштувала його рік науки" [15, т.16, 183]. Окрім питання антипедагогічних студій, І.Франко у цьому творі порушує проблему виокремлення дитини із звичного для неї середовища. Підліток не може адаптуватися до незвичних "неписаних законів" життя. Гриць і сільські простори становлять одне ціле. Світ дитячої екзистенції хлопчика має свої умовні кордони, вихід поза межі якого супроводжується порушенням гармонії його нероздільності із природою, йому стає "зовсім темно і страшно" [15, т.16, 178].

Проблему дитини й чужого їй середовища висвітлила Е.Ожешко у новелі "Добра пані". Осиротілою дівчинкою Гелькою заопікувалася Евеліна Кшицька. Відірвана від селянського побуту, Гелька під наглядом пані Евеліни вчилася музики й хороших манер. Незабаром пані познайомилася з молодим музикантом і Гелька переселилася до одягальні, де мешкала служниця Черницька та собачка Ельф. Від Черницької Гелька дізналася, що жителі

одягальні, так само як і вона, колись були улюбленцями пані Евеліни. Невдовзі "добра пані" відправила Гельку до села. Але випечена і вихована у розкошах дівчинка, призвичаєна до уроків музики та поезії, не могла жити серед "низьких темних стін, серед босої, грубо одягненої дівчини, де Геля своїми манерами і своїм одягом справляла жалюгідне враження" [10, 111]. Дівчинка не розуміє реальної буденності й не сприймає дійсності у якій опинилася. Вона тікає до будинку пані Евеліни, але там на неї чекає лише "скулений від холоду і дощу Ельф" [10, 114]. Е.Ожешко, як і у "Юліанці" та "Нерожевій ідилії" використала прийом обірваної кінцівки. Однак засобами паралелізму (долі Черницької, папуги, Ельфа, Гелі") та контрасту (вишуканість будинку пані Евеліни та злиденність селянської родини) проектує майбутнє дівчинки на прикладі служниці та Ельфа. Я.Детко визначив твір "Добра Пані" знаковим для творчості Е.Ожешко, оскільки письменниця порушила проблему "виокремлення дитини з її середовища, що негативно позначилося на психіці" [20, 215].

Як бачимо, сюжетна канва творів про дітей Е.Ожешко та І.Франка досить широка і різноманітна. В оповіданнях письменників виразно виділяється реалізм зображуваних подій: причиново-наслідковий хід подій, типовість героїв і ситуацій, правдоподібність, об'єктивізм, обмежений коментар авторів; фрагментарні натуралістичні описи, які увиразнюють реалістичність оповіді; імпресіоністична "миттєва враженнєвість". Автори аналізують суспільну проблематику насамперед із погляду морально-психологічного і подекуди навіть психоаналітичного, звертаючись до сфери підсвідомості. Домінантним аспектом вияву психіки героїв є вербальна сфера, що поєднується із акцентуванням уваги на дитячому мисленні, яке представлено монологічними роздумами дитини. Внутрішнє життя героїв відтворюється синкретичним єднанням суб'єктивного і об'єктивного аспектів й виражається за допомогою портретних характеристик, пейзажів, відображенням зовнішніх рухів, що відтворюють стан іманентного дитячого простору, динаміку процесів, які відбуваються у ньому. Яскравими засобами психологічної характеристики героїв виступають акустично-зорові враженнєві описи дитини як наслідок її рецептивної діяльності.

Художнє зображення апріорного зіткнення із життєвою дійсністю відбувається крізь призму безпосереднього сприймання дитиною зовнішнього світу та її суб'єктивним ставленням до нього. Генератором мислення й перших евристичних моментів недорослої особи є індивідуальне враження під впливом аудіальних та візуальних чинників. Таким чином, твори малої прози про дітей Е.Ожешко та І.Франка розкривають палітру первинних експресивних перетворень, що експлікуються через асоціативні ряди, фантазії та полігамність дитячої уяви. Письменники вивели сприймаючу здатність дитини на перше місце, оскільки вона є первнем апостерного досвіду. Отже, у процесі пізнавально-творчого акту дитини превалює рецептивна модель дитячого світобачення, за допомогою якої Е.Ожешко та І.Франко представили художній варіант специфіки дитячого мислення й пізнання світу .

1. Булаховська Ю.Л. Виховання і школа в художніх творах "малих форм" Б.Пруса, С.Жеромського, І.Франка і Б.Грінченка (спроба типологічного зіставлення) // Початкова школа, 1995. – №4. – С. 53-56.
2. Василевський Л. Еліза Ожешкова // Житє і слово. –1895. –Т.4. – С. 35-46.
3. Возняк М.С. Еліза Ожешко та Іван Франко у взаємному листуванні // З життя і творчості І.Франка. – К., 1955. – С.111-136.
4. Голод Р. Натуралізм у творчості Івана Франка: до питання про особливості творчого методу Каменяра. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. – 108 с.
5. Гундорова Т. Франко не Каменяр. Франко і Каменяр. – К.: Критика, 2006. – 350 с.
6. Жук Н.В. Проза Івана Франка. – К., 1977. – 214 с.
7. Коцюбинський М. Тадейко // Коцюбинський М. Твори в шести томах. – Т.4., К., 1962. – С. 157-172.
8. Кузнецов Ю.Б. Актуальний хронотоп (художній простір і художній час) і кут зору оповідача в імпресіоністичному творі // Всесвітня література у середніх навчальних закладах України. – 2004. – № 3. – С. 46-51.
9. Ніцше Ф. Так казав Заратустра. Жадання влади. Переклали з німецької А.Онишко, П.Тарашук. – К.: Видавництво Соломії Павличко "Основи", 2003. – 436 с.
10. Ожешко Е. Повісті.Оповідання / Вступ. ст. Г.Вервеса – К.: Держлітвидав, 1956. – 461 с.
11. Походзіло М.У. Іван Франко у школі. – Київ: Радянська школа, 1970. – 232 с.
12. Солдатенко Т.Я. Поетика білоруських повістей Е.Ожешко // Проблеми слов'язнавства. – Львів, 1982. – Вип. 25. – С.55-62.
13. Солдатенко Т. Біблійні мотиви в "Білоруському циклі" Елізи Ожешко // Слово і час. – № 2. – 2008. – С. 83-87.
14. Теплінський М.В. В.Стефанік і А.Чехов (спроба типологічного аналізу жанру) // Вісник Прикарпатського університету: Філологія. – Випуск III. – Івано-Франківськ, 1995. – С.105-112.
15. Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – К.: „Наукова думка”, 1976-1986.
16. Швець А. Модель дитячого світу у прозі Івана Франка // Дивослово. – 2005. – № 9. – С. 53-57.
17. Юнг К.Г. Душа и миф. Шесть архетипов: Пер. с англ. – М. – К.: ЗАО "Совершенство" – "Port-Royal", 1997. – 384 с.
18. Bujnicki T. Tragedia w "ułamku zwiercadła". Analiza "Tadeusza" Orzeszkowej // W świecie Elizy Orzeszkowej. – Kraków: Wyd. Naukowe WSP, 1990. – S. 64-77.
19. Detko J. Eliza Orzeszkowa. – Warszawa, Wiedza Powszechna, 1971. – 466 s.
20. Orzeszkowa E. Julianka // Orzeszkowa E. Z różnych sfer. W trzech tomach. T.2. – Warszawa, 1937. – S. 5-86.
21. Orzeszkowa E. Sielanka nieróżowa // Orzeszkowa E. Wybór pism, Warszawa, 1952. – S.644-672.

### **Анотація**

У статті розглянено новелістику дитячої тематики Е.Ожешко та І.Франка. На основі порівняльного методу встановлено, що спосіб представлення письменниками ідейно-тематичного вектора творів про дітей здійснено крізь призму художнього творення та інтерпретації рецептивної моделі дитячого світосприймання.

Ключові слова: рецепція, рецептивна модель, проблемно-тематична канва, порівняння, дитина, мала проза.

### **Summary**

The article deals with short stories for children by E.Ozheshko and I.Franko. The way of conveying of the ideological and subject vector of the stories about children is carried out via interpretation of the receptive model of the child's world outlook on the basis of the comparative method.

Key words: reception, receptive model, problematic and subject outline, comparison, child.